

Ольшанська О. В.

ВПЛИВ ДІЯЛЬНОСТІ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ НА РОЗВИТОК АГРОСОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

У статті проаналізовано сучасний стан господарської діяльності фермерських господарств в Україні як однієї з організаційно-правових форм господарювання, що виробляє товарну сільськогосподарську продукцію або надає послуги сільськогосподарським підприємствам. Здійснено аналіз динаміки сільськогосподарських угідь, що перебувають у користуванні фермерських господарств, виробництва ними рослинницької і тваринницької продукції, рівня їх рентабельності. Виявлені основні взаємозалежності між виробничою діяльністю фермерських господарств та чисельністю і кількісно-якісним складом працівників фермерських підприємств. На основі здійсненого аналізу визначено основні взаємозв'язки та взаємозалежності між виробничою діяльністю фермерських господарств та станом соціальної сфери сільських поселень. Проаналізована соціальна-відтворювальна функція аграрних відносин, яка безпосередньо й опосередковано впливає на систему відтворювальних процесів у селянському суспільному середовищі. Обґрунтовано виділення соціально-відтворювальної функції аграрних відносин в окремий науковий напрям дослідження агросоціальних систем.

Ключові слова: фермерські господарства, аграрна економіка, соціальна сфера, агросоціальна система

Табл.: 4. *Бібл.:* 8.

Ольшанська Олександра Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри, кафедра регіональної економіки, Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана (пр. Перемоги, 54/1, Київ, 03068, Україна)

УДК 338.43.02(477):338.435

Ольшанская А. В.

ВЛИЯНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ФЕРМЕРСКИХ ХОЗЯЙСТВ НА РАЗВИТИЕ АГРОСОЦИАЛЬНЫХ СИСТЕМ

В статье проанализировано современное состояние хозяйственной деятельности фермерских хозяйств в Украине как одной из организационно-правовых форм ведения хозяйства, которое производит товарную сельскохозяйственную продукцию или предоставляет услуги сельскохозяйственным предприятиям. Осуществлен анализ динамики сельскохозяйственных угодий, находящихся в пользовании фермерских хозяйств, производства ими растениеводческой и животноводческой продукции, уровня их рентабельности. Обнаружены основные взаимозависимости между производственной деятельностью фермерских хозяйств и численностью и количественно-качественным составом работников фермерских предприятий. На основе осуществленного анализа определены основные взаимосвязи и взаимозависимости между производственной деятельностью фермерских хозяйств и состоянием социальной сферы сельских поселений. Проанализирована социально-воспроизводственная функция аграрных отношений, которая непосредственно и опосредованно влияет на систему воспроизводственных процессов в крестьянской общественной среде. Обоснованно выделение социально-воспроизводительной функции аграрных отношений в отдельное научное направление исследования агросоциальных систем.

Ключевые слова: фермерские хозяйства, аграрная экономика, социальная сфера, агросоциальная система

Табл.: 4. *Библ.:* 8.

Ольшанская Александра Владимировна – кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой, кафедра региональной экономики, Киевский национальный экономический университет им. В. Гетьмана (пр. Победы, 54/1, Киев, 03068, Украина)

UDC 338.43.02(477):338.435

Olshanska O. V.

INFLUENCE OF ACTIVITY OF FARMS UPON DEVELOPMENT OF AGRO-SOCIAL SYSTEMS

The article analyses the modern state of economic activity of farms in Ukraine as one of organisational and legal forms of managing farms that produce commodity agricultural products or render services to agricultural enterprises. It conducts analysis of dynamics of agricultural lands used by farms, their production of crop and stock-raising products and level of their profitability. It shows main interdependencies between production activity of farms and number and qualification of personnel of farms. The analysis helped to identify main interconnections and interdependencies between production activity of farms and state of the social sphere of rural settlements. The article analyses the socio-reproduction function of agrarian relations, which directly and indirectly influences upon the system of reproduction processes in the farmers social environment. It justifies allocation of the socio-reproduction function of agrarian relations into a separate scientific direction of study of agro-social systems.

Key words: farms, agrarian economy, social sphere, agro-social system

Tabl.: 4. *Bibl.:* 8.

Olshanska Olexandra V. – Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor, Head of the Department, Department of Regional Economics, Kyiv National Economic University named after V. Getman (pr. Peremogy, 54/1, Kyiv, 03068, Ukraine)

Вступ. Проблеми територіальної організації аграрної економіки та забезпечення ефективного функціонування відповідних суспільних систем стали ще більш актуальними під час реформування відносин власності на землю. Економічна діяльність нових організаційно-правових форм господарювання в умовах ринкової економіки супроводжується занепадом соціальної інфраструктури села, активним зникненням сільської поселенської мережі, зменшенням сільського населення, зниженням його про-

дуктивного потенціалу. Аграрне виробництво як база економічного й соціального розвитку сільських громад стало переважним чином експортно-орієнтованим та, як наслідок, залежним від світової кон'юнктури та регіональної політики провідних країн світу та їх угруповань.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Розвиток ринкової економіки та відповідних відносин в Україні створив об'єктивну основу для виникнення нових суб'єктів

господарювання. Спільною економічною місією для них є отримання доходу на основі виробництва продуктів харчування для населення й сировини для промисловості та їх реалізації. Загальна їх чисельність – досить динамічна величина: від 57 152 одиниць у 2009 році до 56 133 одиниць у 2011 році. Такі зміни є наслідком функціонування цих суб'єктів господарювання в ринкових умовах.

Серед наявних господарських суб'єктів у сільському господарстві найбільшу групу становлять фермерські господарства. У 2008 році їх чисельність становила 43 894 одиниць (74,3 % від усіх наявних підприємств). За період 2008–2011 років їх чисельність мала тенденцію до кількісного зменшення. На кінець 2011 року кількість фермерських господарств становила 40 965 одиниць, тобто зменшилася на 6,7 %, або на 2929 одиниць.

Фермерство як форма щоденної підприємницької діяльності громадян, які проживають у цілком визначеному населеному пункті, може й повинно стати економічною першоосновою розвитку сільських територій, соціального й суспільного добробуту жителів сіл, де фермери використовують орендовані ними паї (частки) селян. Саме тому актуальним науковим та практичним завданням для визначення пріоритетних напрямів розвитку фермерства як форми підприємницької діяльності громадян є ґрунтовний аналіз сучасного стану фермерських господарств, їх трансформації та впливу на розвиток агросоціальних систем.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичні та прикладні засади розвитку агропромислової сфери й соціального середовища проживання селян розглянуто в працях багатьох вітчизняних та зарубіжних учених-економістів: Алаєва Е. Б., Бистрякова І. К., Борщевського П. П., Гранберга О. Г., Куценко В. І., Лисецького А. С., Паламарчука М. М., Прокопи І. В., Саблука П. Т., Фашевського М. І., Шепотько Л. О., Юрчишина В. В., Ізарда У., Кругмана П., Портера М., Сакса Дж., Форстера К., Фукуями Ф. та ін.

Проте багато питань, що стосуються впливу сільськогосподарської діяльності фермерських господарств на основні показники соціального стану сільських поселень, взаємообумовленість та взаємозв'язок між цими складниками агросоціальної системи будь-якого рангу, залишаються недостатньо вивченими та потребують ґрунтового аналізу й оцінки.

Мета статті. Виявлення основних тенденцій розвитку агросоціальних систем та наслідків впливу діяльності фермерських господарств на такий розвиток є надзвичайно важливим етапом для формування стратегії посилення соціальної орієнтації розвитку агроекономічної системи України. Саме тому дослідження та аналіз сучасного стану основних процесів та їх наслідків, що виникають у результаті діяльності фермерських господарств в Україні, є метою дослідження.

Виклад основного матеріалу. Аналіз динаміки сільськогосподарських угідь, що перебувають у користуванні фермерських господарств, має стабільну тенденцію до зростання. Порівняно з 1995 роком площа землекористування у фермерських господарствах у 2011 році зросла більше ніж у 5,5 рази.

Стабільною також є тенденція збільшення площ у середньому на одне фермерське господарство. Якщо в 1995 році на одне господарство припадало трохи більше 20 га сільськогосподарських угідь, то у 2011 році – понад 106 га. Отже, землекористування фермерських господарств зросло в 4,7 рази. Площа ріллі у фермерських господарствах за цей період зросла в 5,9 рази (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка чисельності та землекористування фермерських господарств (на кінець року)

Показники	1995	2000	2005	2011
Кількість фермерських господарств, одиниць	34 778	38 428	42 445	40 965
Динаміка чисельності фермерських господарств, у % до 1995 р.	100,0	110,5	122,0	117,8
Площа сільськогосподарських угідь у користуванні фермерських господарств, тис. га	786,4	2157,6	3661,2	4345,9
Динаміка землекористування, у % до 1995 р.	100,0	274,4	465,6	552,6
Площі сільськогосподарських угідь у середньому на одне господарство, га	22,6	56,1	86,3	106,1
Динаміка землекористування одним фермерським господарством, у % до 1995 р.	100,0	248,2	318,9	469,5
Площа ріллі, тис. га	718,5	1994,0	3492,6	4221,9

За даними [2, с. 164].

Якщо розглядати зазначені вище тенденції щодо зростання ролі фермерських господарств як локальної форми підприємницької діяльності громадян, які реєструються як юридичні особи, що виробляють товарну сільськогосподарську продукцію на наданих їм для ведення фермерського господарства земельних ділянках, то це має позитивне значення для розв'язання проблем продовольчої безпеки населення країни і світу. Отриманий у результаті цієї діяльності прибуток фермера забезпечує добробут його сім'ї.

Фермерська модель як одна з організаційно-правових форм землекористування має певні переваги і недоліки. Перевагами є те, що тут створені умови реалізації приватної ініціативи, зацікавленості в ефективному використанні матеріальних, фінансових і людських ресурсів, максимальній економії ресурсів.

Перевагою для селян є те, що фермерська діяльність певною мірою розв'язує проблеми сільського ринку праці, забезпечуючи можливості отримати певну заробітну чи

орендну плату. Чисельність працівників фермерських господарств та їх динаміка наведені в табл. 2.

Таблиця 2

Чисельність працівників фермерських господарств

Показники	2000	2005	2011
Усього працівників, осіб	71 504	133 534	99 858
Динаміка чисельності працівників, %	100,0	186,8	139,7
Кількість працівників на одне фермерське господарство, осіб	1,9	3,1	2,4
Чисельність працівників на 100 га сільськогосподарських угідь, осіб	3	4	2

За даними [2, с. 165].

Як видно із зазначеної таблиці, у фермерських господарствах працює близько 100 тис. осіб. Їх кількість щорічно змінюється залежно від попиту на робочу силу та її згоди на певну діяльність. Проте річні коливання чисельності зайнятих характеризують їх довгострокове зростання. Серед причин, які впливають на динаміку працівників, важливу роль відіграє зміна спеціалізації та обсягів виробництва певних видів продукції фермерськими господарствами, що залежить від її трудомісткості.

Необхідно відзначити й особливості кількісно-якісного складу працівників фермерських підприємств. Так, у 2011 році із загальної чисельності працівників 40 262 особи – це члени фермерських господарств, що становить 40,3 % загальної чисельності працівників. Серед членів фермерських господарств понад 10 тис. – це жінки (25,0 %).

Наймані працівники становили 59 596 осіб, що є 59,7 % від усіх працівників фермерських господарств. Жінки становили 27,7 %. Серед найманих працівників більшість (76,6 %) були постійні, інші мали періодичну чи

сезонну зайнятість. Серед постійно зайнятих жінки становили 20,9 %.

Дані таблиці свідчать про те, що чисельність працівників, яка припадає на одне фермерське господарство, становить по роках у середньому 2–3 особи. Це дає підстави для висновку про те, що фермерські господарства не можуть вважатися вирішальним чи важливим чинником зменшення безробіття в сільській місцевості. Якщо врахувати те, що в Україні понад 28 тис. сіл, а найманих працівників у 2011 році було трохи більше 59 тис. осіб, то це становить близько двох осіб на одне село. Отже, проблема зайнятості сільського населення залишається досить гострою. Це позначається на соціально-економічному становищі сільської місцевості, життєвому рівні громадян, суспільно-політичному становищі, демографічній ситуації тощо. Очевидно аграрні відносини, рівень розвитку й організаційно-правові фермерські форми господарювання ще не мають належної соціально-економічної віддачі, не стали пріоритетом розв'язання соціальних проблем розвитку сіл. Сучасні земельні відносини, володіння землею в різних формах є для сільської місцевості, для села й сільської громади не лише економічними питаннями, які стосуються обсягів виробництва продукції чи отримання доходу, а й соціальними, суспільно важливими. Тому соціальний складник функціонування фермерських господарств має зростати. Це стосується й інвестицій в основний капітал сільського господарства, зокрема й іноземних, які в останній період мають тенденцію до зростання. Передбачення в інвестиційній діяльності аграрного сектора розвитку і суміжних несільськогосподарських робіт у сільській місцевості сприятиме розв'язанню гострої проблеми комплексного розвитку сільських територій і, зокрема, проблем зайнятості сільського населення.

Результативність економічної діяльності фермерських господарств значною мірою залежить від земельної площі, що використовується, та структури рослинницької продукції (табл. 3).

Із зазначеної таблиці видно, що фермерські господарства спеціалізуються на вирощуванні різних сільсько-

Таблиця 3

Розподіл земельної площі фермерських господарств за основними видами культур у 2011 р.

Основні культури	Кількість господарств, одиниць	Зібрана площа, тис. га	На одне господарство	
			га	валовий збір, тонн
Зернові та зернобобові,	24 527	2215,8	90,3	274,6
зокрема:				
кукурудза на зерно	6743	388,9	57,7	314,7
соняшник	14 674	964,0	65,7	122,1
цукрові буряки (фабричні)	877	41,2	47,0	1533,4

За даними [2, с. 169 – 172].

господарських культур. Зважаючи на сучасну ринкову кон'юнктуру, насамперед на світовому ринку зерна, близько половини фермерських господарств вирощують зернові й зернобобові культури, у тому числі й кукурудзу на зерно. Стабільним є і внутрішній ринок зерна для забезпечення населення хлібом та хлібобулочними виробами. Отже, сучасні конкурентні переваги цієї культури зумовили найбільші, порівняно з іншими культурами, посівні площі. Зібрана площа під зерновими та зернобобовими становила майже половину (47,1 %) зібраних площ основних культур рослинництва.

Друге місце за кількістю господарств з вирощування рослинницьких культур належить соняшнику. Ця культура також має великі експортні потреби, що й зумовлює її ринок збуту. Вирощуванням соняшнику займалося практично вдвічі менше (59,8 %) підприємств, ніж вирощуванням зернових. Зібрані площі становили 43,5 %, порівняно із зерновими.

Найменші зібрані площі були відведені під посіви цукрових буряків, основною базою використання яких був внутрішній споживач – цукрові заводи.

Виробництво й збут цукрових буряків мають значні відмінності. Вони полягають у тому, що валові збори продукції реалізуються на внутрішньому ринку – цукрових заводах. Технологічні умови виробництва і транспортування зумовлюють формування локального виробничого й соціального комплексу як локальної агросоціальної системи. Обсяги перероблення цукрових буряків зумовлені виробничими потужностями цукрових заводів. Розміщення цукрових заводів і площ посівів буряків формують взаємообумовлену виробничо-територіальну систему. Економічний ефект від розвитку такої системи полягає в економії та транспортних витратах поле–завод, зменшенні витрат продукції під час транспортування, зростанні стабільності функціонування такого комплексу тощо. Соціальний ефект полягає в тому, що єдина система – виробництво сировини та її перероблення – формують стабільний ринок праці сільської місцевості, постійне отримання заробітних плат працюючими як в рослинництві, так і в переробленні продукції, соціальний захист працюючих та їх сімей. Разом це сприяє формуванню і стабільному функціонуванню локальних агросоціальних систем певного виду.

Виробництво продукції тваринництва в діяльності фермерських господарств посідає незначне місце. За останні 11 років (2000–2011 роки) поголів'я великої рогатої худоби то збільшувалося, то зменшувалося, але в незначних межах. У 2011 році її кількість становила 103,0 тис. голів, що на 0,5 тис. голів більше, ніж у 2000 році. Найбільше зростання за цей період припадає на поголів'я свиней. Їх чисельність за ці роки зросла у 4,8 рази. Найбільше зросло поголів'я птиці – у 24,3 рази. Відзначено також зростання поголів'я овець і кіз, проте зменшилося поголів'я коней і кролів.

При певному зростанні поголів'я худоби у фермерських господарствах його частка в загальній чисельності худоби України незначна, про що свідчать дані табл. 4.

Наведені дані свідчать про те, що фермерські господарства не стали значними центрами зосередження поголів'я

худоби та птиці. Поголів'я великої рогатої худоби на кінець 2011 року становило лише 2,3 %, дещо більше свиней – 3,5 %, овець і кіз – 3,6 % від загальної їх чисельності. Решта поголів'я худоби має ще нижчі показники. Очевидно, фермерство як одна з найбільш поширених організаційно-правових форм господарювання вимагає й особливих механізмів стимулювання цього виду діяльності.

Таблиця 4

Частка поголів'я худоби та птиці у фермерських господарствах, відсотків до загальної чисельності по Україні

Показники	1995	2000	2005	2011
Велика рогата худоба,	0,2	1,1	1,7	2,3
зокрема:				
корови	0,2	0,7	1,1	1,5
свині	0,3	0,7	2,1	3,5
вівці та кози	0,5	0,3	2,0	3,6
коні	0,5	0,9	1,0	0,7
птиця	0,2	0,1	0,7	1,4

За даними [2, с. 174].

Розвиток фермерських господарств значною мірою залежить від державної підтримки їх діяльності. Така підтримка державою реально в останні чотири роки становить понад 600 млн грн щороку. З них підтримка за рахунок бюджетних дотацій в останні роки варіює від 67,8 % у 2008 році до 10,7 % у 2011 році. Другим джерелом підтримки є податок на додану вартість. Його обсяги також щорічно змінюються – від 222,8 млн грн у 2008 році до 559,0 млн грн у 2011 році. Характерним є те, що в усі останні роки підтримка за рахунок податку на додану вартість стосувалася головним чином рослинництва. У 2011 році ця підтримка становила 72,8 % від загального обсягу державної підтримки.

Державна підтримка за цільовим спрямуванням стосувалася збільшення виробництва продукції рослинництва та тваринництва як основних продуктів харчування. Цим самим підвищувалося функціональне соціальне значення аграрної діяльності. Водночас державна підтримка аграрного сектора економіки повинна більш повною мірою зумовлювати зростання зайнятості сільського населення, підвищення оплати праці, позитивно впливати на сільський ринок праці, соціально-культурні та екологічні умови проживання сільського населення.

Сільськогосподарська діяльність фермерських господарств у цілому має позитивні економічні результати. В останні п'ять років сільськогосподарська діяльність фермерських господарств була прибутковою. Так, прибуток від реалізації сільськогосподарської продукції у 2011 році порівняно з 2007 роком збільшився на 2349,3 млн грн, або на 320,3 %, тобто більше як у 3 рази. Окремо зростання прибутку від реалізації рослинницької продукції становило 2299,5 млн грн, або 311,6 %. Реалізація продукції тваринни-

цтва у 2007 році мала збиток, який становив 20,2 млн грн. У 2011 році ця галузь була прибутковою. Від реалізації продукції тваринництва було отримано 29,6 млн грн прибутку.

Підсумковим показником сільськогосподарської діяльності фермерських господарств є рівень рентабельності. У сільськогосподарському виробництві він розраховується як відношення прибутку (збитку) від реалізації сільськогосподарської продукції до її повної собівартості. Він свідчить про ефективність виробництва сільськогосподарської продукції.

За останні п'ять років рентабельність сільськогосподарської діяльності фермерських господарств мала позитивні значення. При цьому спостерігалось зростання рівня рентабельності. Якщо у 2007 році рівень рентабельності становив 28,1 %, то у 2011 році – 32,6 %. Зокрема рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції за цей період зріс з 29,4 % до 33,4 %.

Зростання рівня рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції відбувалося за рахунок виробництва продукції рослинництва. Рівень рентабельності виробництва продукції рослинництва збільшився за цей період з 34,1 % до 36,8 %. Рівень рентабельності продукції тваринництва був значно нижчий і становив у 2011 році 2,9 %.

Висновки. Найважливішою функцією фермерської діяльності є продовольче забезпечення населення. Це важлива економічна і, особливо, цінна соціальна функція,

оскільки продукти харчування посідають визначальне місце в становленні, функціонуванні й життєдіяльності суспільства в цілому і кожної людини зокрема. Недооцінка цього положення може викликати соціально-економічну й політичну напругу в суспільстві. Цим підтверджується єдність аграрно-виробничих і соціально-економічних відносин. Важливе значення має соціально-відтворювальна функція аграрних відносин, яка безпосередньо й опосередковано впливає на систему відтворювальних процесів у суспільстві взагалі і, зокрема, у селянському суспільному середовищі. Як показав аналіз, чисельність сільського населення зменшується, погіршується статево-вікова структура жителів сіл, природний приріст стабільно від'ємний, середній вік населення зростає, частка осіб працездатного віку значно перевищує частку дітей. Усе зазначене призводить до загострення суперечностей у розвитку суспільства. Зазначені процеси складаються під впливом багатьох чинників, але головним є економічний – тип і функція аграрних відносин як основних і навіть єдиних у сільській місцевості. Назване зумовлює виділення соціально-відтворювальної функції аграрних відносин в окремий науковий напрям дослідження агросоціальної системи. Аграрні виробничі відносини є стрижнем, навколо якого повинна формуватися важлива частина потреб громадян, тому варто знайти певний баланс між аграрними й соціальними відносинами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бакланов П. Я. Территориальные структуры хозяйства в региональном управлении / П. Я. Бакланов; [Отв. ред. П. А. Минакир]; Тихоокеанский ин-т географии ДВО РАН. – М.: Наука, 2007. – 239 с.
2. Данилишин Б. М., Чернюк Л. Г., Фашчевський М. І. та ін. Просторова організація продуктивних сил України: мезо- та макро-регіональний рівень. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 495 с.
3. Іванюта В. Ф. Методологічне забезпечення розвитку аграрного виробництва регіону. А-реф.... дис. докт. екон. наук. – К. – 2009. – 39 с.
4. Некрасов Н. Н. Региональная экономика. Теория, проблемы, методы. 2-е изд. – М.: Экономика, 1978. – 380 с.
5. Сільське господарство України: Статистичний збірник за 2011 рік /Державна служба статистики України. – К.:ТОВ «Август Трейд», 2012. – 386 с.
6. Стронгина М. Л. Социальное развитие села. Поселенческий аспект. – М.: Агропромиздат, 1986. – С. 4.
7. Фтомов Г. С., Великохатко А. Т., Вдовиченко Н. Х. и др. Социально-экономические проблемы развития села (расселенческий аспект). – К.: Наук. думка, 1988. – 325 с.
8. Ходаківський Є. І. Синергетичні засади розвитку агроекономічної системи. – Житомир, 2008. – 17 с.

REFERENCES

- Baklanov, P. Ya. Territorialnye struktury khoziaystva v regionalnom upravlenii [The territorial structure of the economy in the regional administration]. Moscow: Nauka, 2007.
- Danylyshyn, B. M., Cherniuk, L. H., and Fashchevskiy, M. I. Prostorova orhanizatsiia produktyvnykh syl Ukrainy: mezo – ta makroreghionalnyi riven [Spatial organization of the productive forces in Ukraine: meso and macro level]. Vinnytsia: Knyha-Veha, 2007.
- Ftomov, G. S., Velikokhatko, A. T., and Vdovichenko, N. Kh. Sotsialno-ekonomicheskie problemy razvitiia sela (rasselencheskiy aspekt) [Socio-economic problems of the village (population distribution aspect)]. Kyiv: Naukova dumka, 1988.
- Ivaniuta, V. F. . "Metodolohichne zabezpechennia rozvytku ahrarnoho vyrobnytstva rehionu" [Methodological support for the development of agriculture in the region]. avtoref. dys. d-ra ekon. nauk., 2009.
- Khodakivskiy, I. E. I. Synerhetychni zasady rozvytku ahroekonomichnoi systemy [Synergistic principles of development ahroeconomic system]. Zhytomyr, 2008.
- Nekrasov, N. N. Regionalnaia ekonomika. Teoriia, problemy, metody [The regional economy. Theory, problems, methods]. Moscow: Ekonomika, 1978.
- Strongina, M. L. Sotsialnoe razvitie sela. Poselencheskiy aspekt [Social development of the village. Settler aspect]. Moscow: Agropromizdat, 1986.